

НОВООТКРИВЕНЕ ФРЕСКЕ У МАРКОВУ МАНАСТИРУ КОД СКОПЉА

Познато је да је Андра Стевановић професор Универзитета, у Маркову Манастиру хемиским начином очистио фреско-слике, које су биле премазане жутом масном бојом.¹ А. Стевановић је очистио пет пуних ликова и један грудни лик, на површини од 4.5 m², и то по упутству Г. Др. Миливоја Лозанића професора Универзитета алкохолним амонијаком и бензалдехидом. Ове ликове објавио је потписани у књизи Марков Манастир (сл. 38 и 39, стр. 34—44). Остало је још 27 m² премазаних фреско слика у Маркову Манастиру. Када је потписани 1923 године био у Маркову Манастиру, није хтео да истим начином чисти преостале премазане фреске зато, што је тај посао почео да врши А. Стевановић. Пошто пак А. Стевановић није доспео да доврши са пуним успехом започети посао, то се потписани почео носити мишљу да преостале премазане фреске очисти истим начином, којим је и А. Стевановић чистио. Ради тога изложио је целу ствар Г. Др. Миливоју Лозанићу као стручњаку, и Г. Лозанић је врло радо дао потребна упутства за чишћење, спремио потребни материјал за чишћење, па шта више и сам је пошао са потписаним у Марков Манастир, да као стручњак присуствује пробама чишћења, које су се показале као успеле. Понели смо у Марков Манастир 30 l алкохола, једну бомбу амонијака у гасовитом стању и 1 l бензалдехида. Алкохол је засићаван гасовитим амонијаком на лицу места. Оба средства, и алкохолни амонијак и бензалдехид, дејствовали су успешно, а нарочито и боље бензалдехид, јер је код засићавања алкохола гасовитим амонијаком требало наћи меру засићавања, пошто алкохол сувише засићен амонијаком може да оштети и саму фреску, чега нема код бензалдехида. Осим тога бензалдехид и брже дејствује. Чишћење премазаних фресака вршено је на овај начин: ватом или вуном за чишћење машина, натопљеном у алкохолни амонијак или бензалдехид, трља се премаз жуте масне боје, и после дужег трљања омекша премаз жуте масне боје, раствори се и сасвим скине, те се укаже слика. Очишћене фреске нису јасне, али не зато што се нису могле очистити и што нису добро очишћене, него зато што су кварене и биле оштећене и пре премазивања жутом масном бојом тако, што је слој фреске рушен или отпао, а порушено место премалтерисано је малтером или цементом. Осим тога фреске су кварене пре премазивања жутом масном бојом и тако, што су лепљене лепом, који је после скинут. Где фреска није била оштећена и премалтерисана, очисти се сасвим јасно, а где је била оштећена и премалтерисана, разуме се да се може добити само малтер, а никако слика. Према томе имамо и фигуре без глава, које су премалтерисане, имамо само делове од појединих фигура и ликова, али поред свега тога можемо реконструисати потпуну слику најдоњег појаса фресака у храму Маркова Манастира, на северном, западном и јужном зиду.

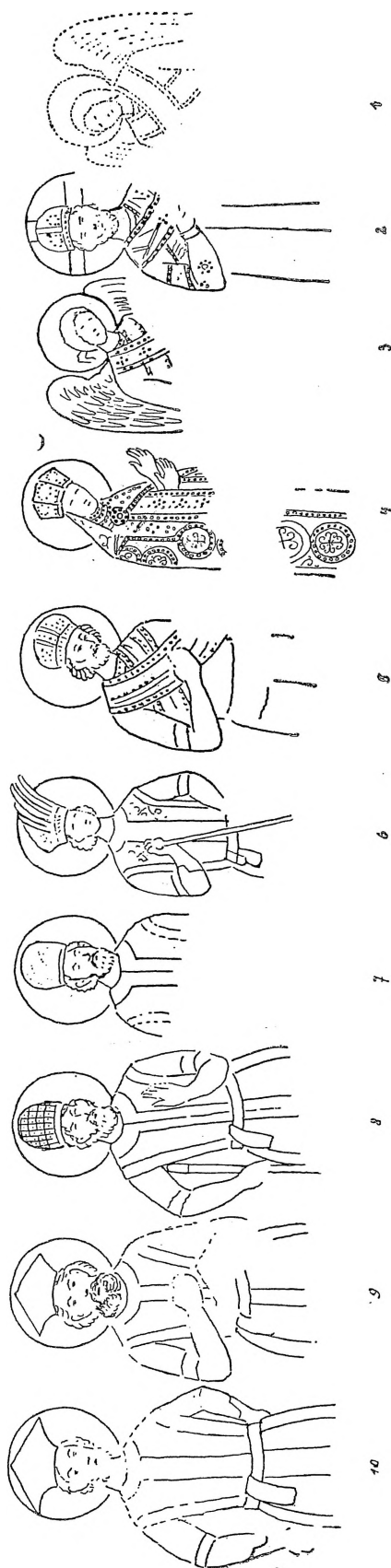
¹ Види Срп. Књиж. Гласник, 1920, бр. од 1 нов., стр. 371—376, и 1922, стр. 216—220, 293—298. Годишњак Срп. Краљ. Акад. XXIX (1921) стр. 34—44, и XXX (1922) 74—93,

Потребна материјална средства за пут, рад и набавку материјала добивена су из Задужбине † Луке Ћеловића при Београдском Университету и од Музеја Јужне Србије. Г. Др. Радослав Грујић декан Философског Факултета у Скопљу био нам је у свему на руци, да смо могли овај посао обавити. Г. Лозанић је повео у Марков Манастир једнога лаборанта из свога Хемискога Института, који је по одласку Г. Лозанића из Маркова Манастира вршио засићавање алкохола амонијаком. Рад на чишћењу фресака трајао је пет дана, од 3—8 октобра 1931 године, а чишћење фресака вршили су Г. М. Лозанић, потписани, лаборант Хемискога Института и четири мештана из села Сушице код Маркова Манастира. На простору од 27 m² очистили смо 21 лик, а Андра Стевановић је на површини од 4.5 m² очистио шест ликова. Фотографски снимци уз овај чланак су снимци Музеја Јужне Србије у Скопљу. Снимљени су сви откривени ликови, али пошто црква није довољно осветљена, то су снимци нејасни, а овде доносимо само јасне фотографске снимке. Ради прегледа очишћених ликова дали смо по фотографским снимцима изградити три скице најдоњег појаса фресака у цркви Маркова Манастира, које је израдио Г. Бранко Ковачевић студент Уметничке Школе у Београду.

Зашто смо предузели чишћење ових фресака? Што према казивању Срећковића имамо овде слике Немањића и Мрњавчевића, а нарочито ликове краља Вукашина и сина му Марка, а према Јастребову „галерију слика дома Немањића“ и лик Иваниша сина Вукашинова. Нарочито су нас интересовали ликови краља Вукашина и краља Марка, и желели смо да добијемо трећи Вукашинов лик (пored онога у Псачи и Св. Арханђелу код Прилепа) и други краља Марка, pored онога јединога веома оштећенога у Св. Арханђелу код Прилепа.

Северни зид. (Скица 1. Северни зид).

На северном зиду у храму, у најнижем првом појасу фресака имамо од иконостаса до западног зида цркве 10 ликова (Скица 1. Северни зид). Лик 1 на овој 1 скици, анђео, данас се не види, јер га покрива касније подигнути зид иконостаса. Од овога анђела виде се у олтару, одмах до иконостаса, само крила. Шест даљих ликова на скици 1. северни зид, и то 2, 3, 4, 5, 6 и 7 очистио је А. Стевановић (види репродукције ових ликова и разјашњење њихово од потписаног у књизи Марков Манастир, сл. 38 и 39, стр. 34—44), а приликом нашег по-

Скица 1. Северни зид.

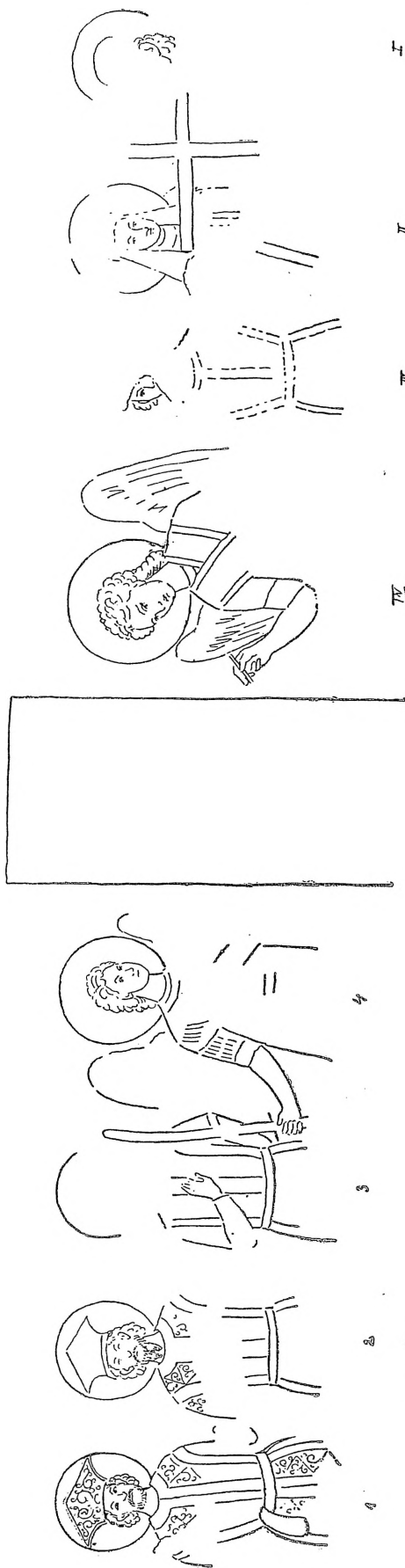
следњег пута очистили смо ликове 8, 9 и 10 на скици 1. севернога зида. Дакле сада смо на северном зиду очистили свега три лика (8, 9 и 10, скица 1. северни зид).

Лик 8. (Скица 1. Северни зид, бр. 8). Ово лице има светло-жут нимб, као што га имају и сва остала лица о којима ћемо даље говорити. На глави има црвенкасто-жуту округлу капу, раздељену белом бојом на квадратиће, и у сваком квадратићу је бела тачка. Ово лице је средње доби, има дугуљаст лик и средње дугу браду. Обучено је у дугу црвену хаљину са кратким рукавима, који сижу до изнад лаката, а испод ових кратких рукава излази бео рукав хитона. Ова горња хаљина има око врата траку, која се напред од грла до доле састаје и спушта. Хаљина је око паса везана појасом. О појасу код десног бедра виси марама. Осим тога ова хаљина има још траке које се спуштају преко рамена и иду рубом хаљине са обе стране до појаса и даље од појаса доле. Оваке траке имамо и на рубовима кратких рукава ове хаљине. Траке су обично друге боје, а не боје хаљине. Скоро сва лица о којима ћемо даље говорити имају оваке исте хаљине са тракама, само је боја ових хаљина разнолика. Траке су на њима већином црвенкастожуте. Ово лице у десној спуштеној руци као да држи палицу, која иде до испод пазуха, а лева изгледа (нејасно) да је у гесту адорације (?).

Лик 9. (Скица 1. Северни зид, бр. 9). Ово лице је старац са кратком, округлом, проседом, на двоје раздељеном брадом, и проседом косом, која пада у увојцима. Десну руку држи при прсима, а лева је нејасна. На глави има црвену троуглу капу. Обучен је у плаву хаљину са жуто-црвеним тракама, као и пређашње лице. Лик је доста добро очуван, док је фреска на грудима оштећена тиме, што је премалтерисана.

Лик 10. (Скица 1. Северни зид, бр. 10). Ово лице изгледа да је средње доби и има браду (део браде премалтерисан). На глави има троуглу капу, као и пређашње лице. Обучен је у црвену хаљину са тракама, а о појасу има мараму. Десна рука му је спуштена и као да држи палицу (нејасно), а лева виси о појасу.

Иза ових десет ликова на северном зиду требало би да се продужи ред лица, али се он прекида услед тога, што долази један простор, широк 2.80 m, висок

Скица 2. Западни зид. — Лик I и II Цар Константин и Јелена. — Лик IV св. арханђел Гаврило. — Лик 4 св. арханђел Михаило

1.12 m, са потпуно оштећеним фрескама. Овај простор јако је оштећен од влаге, да је велики део фреско-малтера сасвим отпао. Осим тога неки делови на овом простору (2.80×1.12 m) су касније премалтерисани. Због свега овога нисмо могли на овом простору севернога зида предузети никакво чишћење, јер би оно било без сваке сврхе и резултата. Пошто су на овом простору севернога зида могла бити највише четири лица, то нам из целог

Слика 1. (Скица 2. Западни зид, лик IV). Св. Арханђел Гавило.

најнижег појаса фресака у храму фале четири лика (11, 12, 13 и 14), што подвлачи-мо и наглашавамо. Ликови на северном зиду приказани су до колена у висини од 1.12 m, а дужина простора на коме су ликови севернога зида бр. 2—10 износи $4.80 + 2.80$ m оштећенога зида, дакле простор севернога зида од иконостаса до западнога зида износи 7.60 m.

Западни Зид. (Скица 2. Западни зид). На западном зиду у средини су врата, која воде из прислона у цркву. Са сваке стране западних врата очистили смо на простору широком 2.80 m по четири лика, дакле свега осам ликова са обе стране врата. Ликови на северној половини западнога зида сачувани су у висини од 80 cm, а на јужној половини у висини од 94 cm, и то не у пуној фигури, него до нешто изнад колена. Од ових осам ликова на западном зиду излучи-ћемо прво два анђела, арханђела Михаила и арханђела Гаврила, јер они не

спадају у ред лица на западном зиду, нити у ред лица најнижег појаса фресака у храму, но чине засебну целину и припадају вратима, и имају овде своје место и значење због врата.

С јужне стране одмах до улазних западних врата на западном зиду имамо слику *арханђела Михаила* (Скица 2. Западни зид, бр. 4). Лик арханђела Михаила је добро очуван и добро очишћен, и сличан је анђелима Великога Входа у олтару и анђелима у Акатисту Маркова Манастира. Арханђел Михаило има велика црвена крила, округлао лик, густу коврчаву косу са врпцом у коси, која позади главе лети. Није јасно да ли је обучен у костим византиских императора, дивитисиј и лор, или као војник са хламидом. Изгледа да је ово друго. У десној руци, испруженој постранце, држи мач. У левој је свакако држао свитак са овим текстом: „Ја сам борац Божји и носим мач, и оне који са страхом окуда (т.ј. кроз врата у цркву) улазе, ја их чувам, браним, за њих се борим и ја их штитим. А оне који улазе са нечистим срцем, ја немилосрдно ударам мачем“.²

² *Didron-Schäfer*, Handbuch der Malerei vom Berge Athos, S. 401,

На западном зиду северно и одмах до улазних врата имамо слику крилатога арханђела Гаврила (Скица 2. Западни зид, лик IV или Слика 1). Арханђел Гаврило је обучен у костим византиског императора, дивитисиј и прекрштен лор. Лик са нимбом потпуно је очуван и добро очишћен. Арханђел Гаврило има густу коврчаву косу и у њој уплетену врпцу, која на потиљку лети, приклонио је главу и као да пером пише по свитку. Свето-

Слика 2. (Скица 2. Западни зид, ликови 1 и 2).

горска сликарска књига прописује да се поред улазних врата с једне стране слика арханђел Михаило са мачем, а с друге стране арханђел Гаврило како пером пише на један лист (свитак) ове речи: „Ја држим у руци перо брзописца и пишем мисли оних који улазе (у цркву). Оне који добро мисле ја штитим, а оне који нису такови, ја брзо уништавам“.³

На западном зиду северна половина, у углу где се састаје западни зид са северним зидом цркве, су цар *Константин* и царица *Јелена* са крстом. (Скица 2. Западни зид, лик I и II). Лик Константинов у углу је потпуно уништен, премалтерисан, и једва се види нешто косе код уха, Од костима Константинова не распознаје се ништа, као ни цела фигура, јер је све премалтерисано. Када је очишћен жути премаз боје, јавио се само малтер. На глави као да се види део округле круне са нимбом око ње. За време чиш-

³ Didron-Schäfer, S. 410. Арханђела Михаила као војника са мачем у истом положају као и овде и арханђела Гаврила у костиму византиског императора имамо код врата н.пр. у Протату, види G. Millet, *Momuments de l' Athos. I Les peintures*, pl. 30, 50 и 51. Имамо их и у Дечанима.

ћења ових фресака непрестано је игуман Маркова Манастира Макарије, некадашњи очевидец свих ових ликова, говорио за место где су Константин и Јелена: „Ту је Вукашин!“ Јелена мати Константинова има нимб, округло лик старије жене, који се добро види. Поред лица Јелена има зеленкастоплав вео. Обучена је у црвен плашт, од кога се напред види трака на рубу. Хаљина испод плашта има жуту високу огрлицу и покрива цео врат. Део главе од чела па на више је премалтерисан. Иначе је фигура веома оштећена.

Између арханђела Гаврила на зап. зиду (северна половина) и Константина и Јелене је једно лице (Скица 2. Западни зид, лик III), које је веома оштећено. Имало је нимб, од главе се види само један део, и то образ, нос, око и коврче косе до образа. Остали део главе је уништен, премалтерисан. Ово је лице младо, без браде и бркова. Обучено је у љубичасту хаљину са жутим тракама. Од ове хаљине виде се само трагови. Скоро цела фигура овога лица је премалтерисана, те се чишћењем није ништа могло добити.

На јужној половини западнога зида поред арханђела Михаила имамо још три лика.

Лик 1. (Скица 2. Западни зид, лик I или Слика 2) има врло добро очувано и сасвим јасно очишћено округло лице. На глави има црвену троуглу капу орнаментисану лозицом. Испод капе, а поред ушију и лица пада бујна коврчава коса. Има кратке брчиће и кратку пахуласту браду. Обучен је у плаву хаљину са жутим тракама, украшену белим орнаментом лозице. Не види се како руке држи.

Лик 2. на западном зиду (јужна половина). Ово лице (Скица 2. Западни зид, лик 2. или Слика 2) има веома добро очуван и јасно очишћен лик, сличан лику пређашњег лица. На глави има црвену троуглу капу. Млад је, има дугуласт лик, мале брчиће, средње дугу, раздељену браду, од које сваки раздељак иде у шиљак. Има коврчаву бујну косу изнад и поред ушију. Обучен је у црвену хаљину са белим орнаментом лозе. Од целе фигуре виде се јасно глава, лик, врат, рамена и горњи део прсију, а фигура од прсију доле је потпуно уништена, тако да се не види у ком положају држи руке. Последња два лика спадају међу најбоље очуване ликове.

Између последњег лица и Арханђела Михаила на западном зиду (јужна половина) је *лик 3.* са потпуно оштећеним премалтерисаним лицем (Скица 2. Западни зид, лик 3). Од ове фигуре види се само део плаве хаљине са жуто-црвеним тракама. Десну руку држи у гесту адорације, а леву је спустио поред себе. Све остало је премалтерисано.

Јужни зид. (Скица 3. Јужни зид). На јужном зиду у цркви олтар од храма дели зид висок 2.60 m, који улази у састав олтарске преграде. У олтару на овом зиду су фреске св. архијереја из Великога Входа. Са западне стране, према храму, на овај зид постављен је у новије време иконостас од дрвета. Када бисмо помакли неколико икона са иконостаса, надамо се да бисмо на овом зиду нашли првобитне фреске из XIV столећа. На јужном зиду у храму, одмах до иконостаса била је фреска св. Димитрија, посветног светитеља ове цркве. Преко фреске св. Димитрија била је касније постављена једна икона од дрвета са узиданим рамом, а затим је ова икона од дрвета опет уклоњена, а рам њезин остао је узидан на зиду. У оквиру овога рама види се део фреске св. Димитрија, и то само део средњег тела без главе и без ногу од колена доле. Св. Димитрије је приказан као војник са штитом.

До фреске св. Димитрија су јужна врата цркве, која воде из храма у исповедаоницу. Изнад ових врата био је натпис који су читали и забележили Срећковић и Јастребов.⁴

Знајући да је овде натпис и да је овај натпис главни докуменат за историју ове цркве и овога манастира, необично ми је било стало да дођемо до овога натписа, и пошто је и ово место премазано жутом масном бојом, почео сам и на овом месту чишћење жуте масне боје бензалдехидом. Не

⁴ Записи бр. 187 и 188.

је премалтерисан, и види се бујна коса иза уха у коврчама. На глави има троуглу капу орнаментисану лозом. Обучен је у зелено-плаву хаљину са жутим тракама. Лева рука му је савијена при прсима. Место где је шака леве руке премалтерисано је. Десна рука савијена је према средини тела и као да држи штап (?) (није јасно). За појасом има заденуту мараму.

4. *Четврто лице* (Скица 3. Јужни зид, лик 4) је младић без браде и бркова, са оштећеним, премалтерисаним лицем, од кога се види део чела, око и

Слика 3. (Скица 3. Јужни зид, лик 5).

уз то врат. Око лица и поред врата падају коврче косе. На глави има капу нејасног облика (премалтерисано), али ће свакако бити као и капа пређашњег лица, троугла са орнаментима. Обучен је у црвену (цинобер) хаљину са жутим тракама. У десној руци држи палицу која сиже до испод пазуха, и наслонио се на палицу целим горњим делом тела, Палица је на врху окована сребром. Лева рука му је за појасом. О појасу виси марама. Ово, као и пређашње лице, приказано је у профилу три четвртине, и окренуто је према архијереју, а сва остала даља лица на јужном зиду приказана су ен фасе.

5. *Пето лице* (Скица 3. Јужни зид, лик 5 или Слика 3) је младић без браде и бркова, са потпуно очуваним и добро очишћеним ликом. На глави има округлу капу. Поред ушију и лица су коврче косе. Обучен је у плаву хаљину са жутим тракама. Десну руку од лакта је уздигао и као да је нешто држао у руци, а шта, сада се не види, јер је место где је шака премалтерисано. Леву је руку спустио код бедра

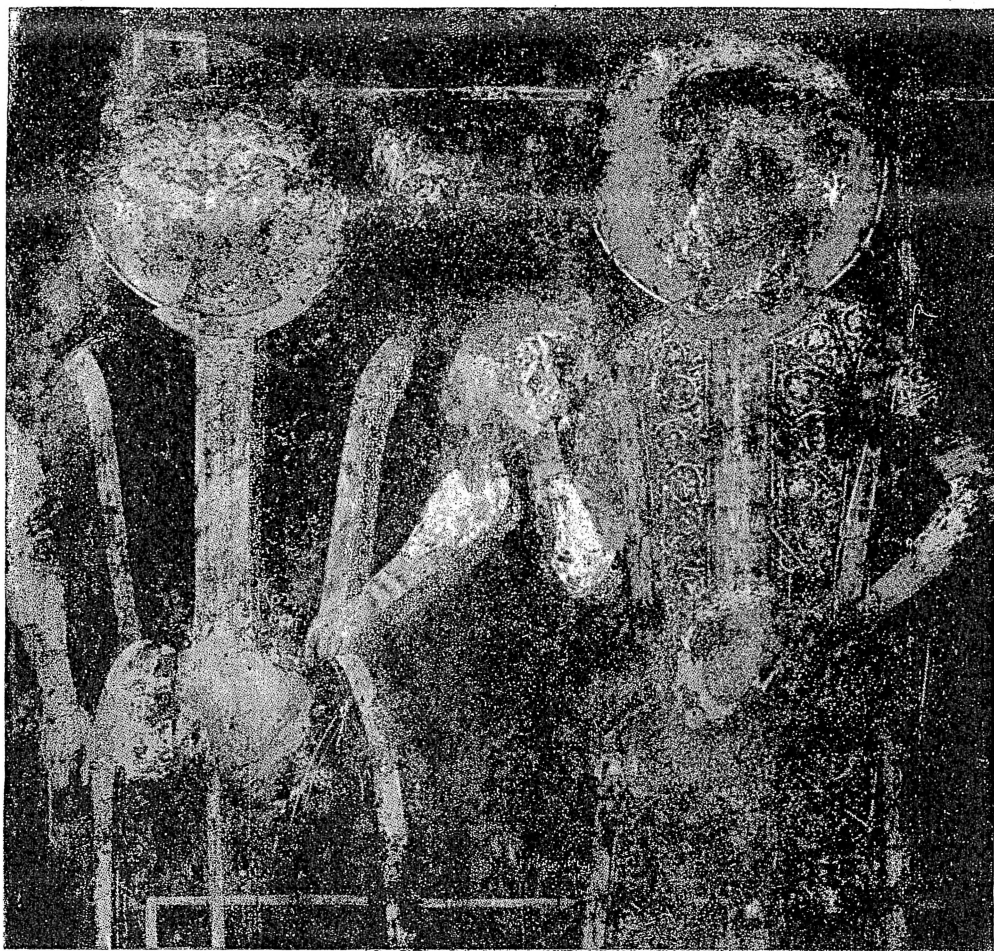
и као да у њој држи палицу (нејасно). О појасу има мараму. Поред хаљине с леве стране пада му појас.

6. *Шесто лице* (Скица 3. Јужни зид, лик 6) има премалтерисан лик. Обучено је у црвену хаљину са тракама. О појасу има мараму. Обе руке су му за појасом.

7. *Седмо лице* (Скица 3. Јужни зид, лик 7 или Слика 4) има премалтерисан лик, од кога се не види ништа, а види му се само врат и неколико коврча од косе. Као да је био младић без браде, јер се види цео врат испод браде. Обучен је у орнаментисану плаву хаљину са жутим тракама. На снимку овога лица врло добро се види рукав белог хитона, који излази испод кратког рукава горње хаљине. У десној спуштеној руци као да држи палицу (нејасно), а лева му је за појасом. О појасу има мараму.

8. *Осмо лице* (Скица 3. Јужни зид, лик 8 или Слика 4) има округлу капу, а лик му је премалтерисан. Изгледа да је имао кратку округлу браду (?). Обучен је у црвену хаљину са белим орнаментима лозице. Десна рука је од лакта уздигнута и као да је држала нешто у руци (нејасно, јер је место где је шака премалтерисано). Лева рука је за појасом, Испод кратког рукава горње хаљине излази бео рукав хитона.

9. *Девеџо лице* (Скица 3. Јужни зид, лик 9) је младић без браде и бркова, са троуглом капом на глави. Једна половина лица му је добро очувана, а друга је оштећена. Поред и ниже ушију падају коврче косе. Обучен је у зеленкасто-плаву хаљину са белим орнаментима. Лева рука као да му је од лакта савијена према прсима. Место где је шака на средини груди премалтерисано је. Десна рука му је спуштена и као да држи палицу (нејасно). За појасом има мараму.

Слика 4. (Скица 3. Јужни зид, лик 7 и 8).

10. *Десеџо лице* на јужном зиду, у углу где се јужни зид састаје са западним зидом (Скица 3. Јужни зид, лик 10), има потпуно премалтерисан лик, а виде му се само коврче косе са једне стране. Као да је имало кратку браду (нејасно). Има црвену хаљину са тракама, која изгледа да је била орнаментисана. Испод краткога рукава горње хаљине излази бео рукав хитона. Десна рука му је савијена у лакту, иде ка прсима и као да је у гесту адориције. Лева је у лакту постранце мало избочена, а шака иде према бедру. На глави има округлу капу подељену на квадратиће, а у сваком квадратићу је тачка.

Сада долази главно питање: кога приказују ови откривени ликови у Маркову Манастиру? Сигнатуре ових лица немамо, а има их много. Но пре него што покушамо дати одговор на ово питање, морамо се обазрети на писање Срећковића и Јастребова. Срећковић је рекао да су ово Немањићи и Мр-

њавчевићи, да је „с леве стране у припрати намалан краљ Вукашин, стар, сед, окорео човек, с круном и венцем на глави, држи задужбину у рукама, у порфири и чело главе му пише: Въ Христа Бога благовѣрни краљ Вль-кашин, а до њега млад, леп, црномањаст, с округлом црном брадом, а са архијерејском круном на глави и златним котуром унаоколо, у једној руци држи свитак, а с левом се ослања на балчак од сабље, са натписом чело главе: Въ Христа Бога благовѣрни синь превысокаго краля Влькашина ктитор Марько“. Још је Срећковић видео овде, цара Душана и св. Саву. Јастребов пак видео је у овим ликовима галерију дома Немањића, који су приказани у дугачким доламама, низ које им виси по једна бела марама, и каже да су им сигнатуре уништене, и најпосле Јастребов исправља од Срећковића наведену сигнатуру краља Марка тако, што место „Марко“ чита „Иваниш“.

Међу откривеним ликовима немамо Немањиће, јер имамо њихове слике у костиму византиских царева и знамо како су изгледали и како су сликани, те према томе опадају Немањићи из казивања Срећковића и Јастребова. Даље немамо међу откривеним лицима ни једнога старца са задужбином — црквом у рукама, ни једно лице које држи повељу и балчак од сабље, те према томе немамо међу откривеним ликовима краља Вукашина, ни краља Марка како то описује Срећковић. Ако је тачно оно што је рекао Срећковић о Вукашину и Марку (у што нам је после откривања свих ових ликова дозвољено сумњати), онда би Вукашин и Марко могли бити једино на оном оштећеном простору (2.80×1.12 m) севернога зида, у припрати лево. Но и у ово сумњамо зато, што изгледа да је зид давно оштећен од влаге, и у време Срећковића свакако је био оштећен влагом. Осим свега овога међу откривеним ликовима немамо ни једнога lika сличнога Вукашину у Псачи и Св. Арханђелу код Прилепа, ни једнога lika сличнога Марку у Св. Арханђелу код Прилепа, што нас зачуђава, јер је тако рећи правило да ктитори у својим задужбинама имају своје портрете. Нису ли можда ликови Вукашина и Марка били споља на западном зиду, као и у Св. Арханђелу код Прилепа?

Према свему реченом од велике је важности да поред Вукашинова lika у Св. Арханђелу код Прилепа имамо онај једини лик краља Марка, и треба што пре послати у Прилеп доброга сликара да верно сними лик Марков како се види, и по њему да начини рестаурацију Маркова lika, јер ће ускоро бити сасвим оштећен и изгубљен.

Код Василија Марковића (Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, стр. 111) читамо да је Баласчев издао портрет Марков из Маркова Манастира док још није био уништен. Г. Баласчев⁵ је донео у Минало лик краља Марка из Маркова Манастира са овим потписом: „Краљ Марко (1371—1394 г.) (по фреската вѣ мѣнастира св. Димитри — Скопско)“. Сигнатура уз ову слику гласи: *Блговѣрни храв краљ Марко*. Пошто међу откривеним ликовима у Маркову Манастиру никако немамо овога Маркова lika који је издао Г. Баласчев, то се питамо: где је Баласчев нашао овај лик?

При своме разјашњењу ликова откривених од А. Стевановића остајемо и данас, и држимо да иза Спаситеља, Богородице, Давида и Соломона имамо низ старозаветних јудејских царева, јер они се сликају у византиским костимима, и то не у пуном броју како их наводи светогорска сликарска књига (Didron — Schäfer, S. 146—7), него само један део ових царева, као што немамо њихов пун број ни на мозаику Кахрије-цами. Низ старозаветних владара на северном зиду у Маркову Манастиру иде до западнога зида, где се прелази на новозаветне хришћанске царева Константина и Јелену. Дакле сви ликови на северном зиду (Скица 1. Северни зид) и ликови на северној половини западнога зида (изузев арханђела Гаврила) сачињавали би једну целину, групу старозаветних и новозаветних царева са Господом Исусом Христом, Царем и Судијом и Богородицом царицом на челу.

⁵ Словенски надписи отъ югозападна България, Минало, год. III (1912), кн. 7, стр. 203.

Другу групу сачињавали би св. Димитрије, архијереј,⁶ девет ликова јужнога зида (Скица 3. Јужни зид) и три лика на јужној половини западнога зида (изузима се арханђел Михаило), дакле архијереј и 12 ликова. На челу ових ликова као да је архијереј, и ваљда их приводи св. Димитрију. Ко су ових 12 ликова иза архијереја на јужном и западном зиду? Немамо њихових сигнатура и не можемо казати ко су. Можемо само по костимима и капама наслућивати њихов ранг, положај и звање. Већина од њих су младићи, без иједнога женскога лика, са нимбовима, са палицама и марамама за појасом, и сви су једнако обучени. Ко носи оваке костиме и да ли их имамо још негде?

Оваку исту хаљину са тракама има један царски син (Урош Душанов?) у цркви Св. Софије у Охриду⁷, сличан костим има Јован (?) севаст Просеника у истој цркви⁸, сличан костим имају два младића на слици Смрт краљице Ане у Сопотанима,⁹ сличан костим има деспот Оливер у Леснову,¹⁰ потпуно исте костиме имају бугарски принц Јован Асен син цара Ивана Александра и деспот Константин зет цара Ивана Александра на минијатурама лондонског еванђеља Ивана Александра.¹¹ Дакле оваке костиме носили су у 14. столећу принчеви, владарски синови, деспоти. Према свему овоме не изгледају нам ликови друге групе на јужном и западном зиду да су светитељи, но држимо да су профана лица, краљевски синови, владарски синови, властела, високи државни функционери, деспоти и томе слично.

Марков Манастир у погледу иконографије издваја се у многим чему између осталих старих српских цркава, па ево и читавом галеријом лица, која не можемо да разјаснимо и за која не можемо да кажемо кога приказују. Доносима ове слике и бићемо захвални свакоме ко их на основу њихових костима и капа разјасни или допринесе ка разјашњењу ових ликова.

Л. Мирковић

RÉSUMÉ

Les fresques découvertes au couvent de St. Marko, près de Skopje.

Toute une suite de fresques ornant le bas des murs de l'église du couvent de St. Marko, près de Skopje, avait été recouverte (1894) de peinture jaune à l'huile. L'enlèvement de cet enduit fut d'abord effectué par un professeur de l'Université de Beograd M. Andra Stefanović, qui réussit à découvrir six images de saints occupant une superficie de 4.5 m². Dans un ouvrage intitulé „Le monastère de St. Marko“, le Dr Lazar Mirković, professeur à l'Université de Beograd, a reproduit ces six images et expliqué leur signification (pp. 34—44 et fig. 38 et 39). La tâche entreprise par le professeur Stefanović a été continuée et achevée par les Drs Milivoje Lozanić et Lazar Mirković qui ont mis à découvert tout l'espace restant, soit 27 mètres carrés, où se trouvaient encore 21 images de saints, fort endommagées.

Dans cet article, le professeur L. Mirković décrit lesdites 21 images, mais il n'a pas pu les identifier toutes de façon certaine, vu que les inscriptions en sont détruites. Il pense seulement que les images du mur nord représentent des rois de l'Ancien Testament, tandis que les murs sud et ouest seraient consacrés à des fils de rois serbes et à des princes et despotes, car les personnages qui s'y trouvent portent les costumes des princes et despotes du XIVe siècle.

⁶ Овога св. архијереја држао је Срећковић за св. Саву.

⁷ Види *Ђорђе Мано Зиси*, Мали прилози о живопису 14. века охридских цркава, Старица, III серија, том VI (1931), стр. 132, сл. 9.

⁸ Ibid, стр. 131, сл. 8

⁹ *Vlad. R. Petković*, La peinture serbe du Moyen Âge, pl. 13.

¹⁰ Ibid. pl. 121.

¹¹ *G. Schlumberger*, Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicephore Phocas, Paris 1890, p. 551,555, *Дрѣ Богданъ Филовъ*, Старо българското изкуство, табл. LVII. *Исѣи*, Лондонското вангелие на Иванъ Александра и неговите минијатури. Списание на българската академия на науките, кн. XXXVIII (1929), 1—32.